

UOT 94; 94”19/...”

**1918-1923-CÜ İLLƏRDƏ QALIB DÖVLƏTLƏRLƏ OSMANLI
ARASINDA İMZALANMIŞ MÜQAVİLƏLƏR. SULTANLIĞIN LƏĞVİ****S.F.RUİNTƏN****Bakı Dövlət Universiteti
sevinjruintan@bsu.edu.az**

Hazırkı məqalədə I Dünya müharibəsinin başa çatmasından Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasınadək olan dövrdə müharibənin qalib dövlətləri ilə məğlub ittifaqın üzvü olan Osmanlı arasında imzalanmış müqavilələr, onların mahiyyəti və nəticələrindən bəhs olunur. Yalnız İttifaq dövlətləri ilə Osmanlı arasında imzalanmış atəşkəs və müqavilələr (Mudros (1918) və Mudanya (1922) atəşkəsləri, Sevr (1920) və Lozanna (1923) müqavilələri) araşdırılır, Milli Qurtuluş müharibəsinin gedişində ayrı-ayrı dövlətlərlə imzalanmış müqavilələrə isə toxunulmur. Tarixşünaslıqda hər biri ayrı-ayrılıqda xüsusi və geniş araşdırma mövzusu olan bu müqavilələr və onların Türkiyə üzrə nəticələri hazırkı məqalədə ümumilikdə bütöv bir problem olaraq araşdırılır. Hadisələrin üzərindən keçən təxminən 100 ildən artıq dövr ərzində müxtəlif dillərdə yazılmış elmi tarixi ədəbiyyatlar əsasında tarixi xronoloji ardıcılığa əməl etməklə onların analitik təhlilinin verilməsi, son dövr ədəbiyyatlarında problemə yanaşma tərzinə aydınlıq gətirilməsi araşdırmanın qarşısına qoyulan əsas vəzifə olaraq müəyyənəşdirilmişdir.

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, Antanta dövlətləri, Osmanlı imperiyası, Mudros atəşkəs müqaviləsi, Sevr müqaviləsi, Mudanya barışı, Lozanna müqaviləsi, Osmanlı sultanlığının ləğvi

1914-1918-ci illəri əhatə edən, həmin zaman mövcud olan 59 müstəqil dövlətdən 38-nin qatıldığı, dünya əhalisinin 2/3-nin cəlb edildiyi I dünya müharibəsi bəşəriyyət tarixinin ilk dünya miqyaslı hərbi toqquşması hesab olunur. Avropada başlamış müharibə az sonra Uzaq və Yaxın Şərqi, Afrikanı, Atlantik, Hind və Şimal Buzlu Okeanlarını da əhatə edərək ümumdünya xarakteri aldı. 1917-ci ildə müharibənin gedişinə və nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən 2 hadisə baş verdi. Bunlardan biri aprel ayının 6-da ABŞ-ın Almaniyaya müharibə elan etməsi, digəri isə Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş bolşeviklərin dekabr ayının 15-də Almaniya ilə atəşkəs müqaviləsini (davamı olaraq isə, 3 mart 1918-ci ildə Brest-Litovsk müqaviləsini) imzalaması idi. ABŞ müharibəyə Böyük Britaniyanın və Fransanın müttəfiqi olaraq deyil, “əlaqəli qüvvələr” (Associated forces) statusu ilə qatıldı. Ümumiyyətlə,

müharibənin gedişində müharibəni başlamış blokların tərkibində çox böyük dəyişikliklər baş verdi ki, nəticədə Versal müqaviləsinə əsasən, 1919-cu ildə qalib dövlətlər adından aparılan danışıqlarda İttifaq dövlətləri Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Yaponiya və ABŞ iştirak edirdilər.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci ilin noyabrında Almaniya təslim oldu və noyabrın 11-də Kompyen meşəsində Fransa ilə Almaniya nümayəndə heyəti arasında “Kompyen barışıqı” imzalandı. Lakin bu, müharibənin sonu deyildi. Antantanın qalibiyyəti 1919-1920-ci illərdə Müttəfiq dövlətlər tərəfindən məğlub dövlətlərə imzalatdırılan silsilə müqavilələrlə daha da möhkəmləndirildi. Müharibənin ən başlıca yekunları sırasında ilk yerdə göstərilən nəticələrdən biri, 4 imperiyanın - Rusiya, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlının - varlığına son qoyulması hesab olunur. Müttəfiqlər bu imperiyalardan biri olan Osmanlı ilə 1918-1923-cü illərdə bir sıra müqavilələr imzaladılar ki, hazırki məqalədə bunlardan Mudros atəşkəs müqaviləsi, Sevr müqaviləsi, Mudanya barışıqı və Lozanna müqaviləsindən bəhs ediləcək. Bu müqavilələr ümumilikdə Osmanlı imperiyasının süqutunu, Türkiyə Cümhuriyyətinin elanını şərtləndirən müqavilələrdir.

Osmanlı imperiyasının I dünya müharibəsindən çıxması. Mudros atəşkəs müqaviləsi (30 oktyabr 1918-ci il). Osmanlı imperiyası 1914-cü il noyabr ayının 2-də Rusiyanın, 5-də Böyük Britaniyanın ona müharibə elan etməsi ilə müharibəyə qoşulmuşdu. Hadisələrin ümumi gedişi, cəbhədə mövcud vəziyyət 1917-ci ildə Üçlər İttifaqı dövlətlərinin məğlub olacağı ehtimallarını gücləndirməkdə idi. Belə bir şəraitdə, 1918-ci ilin yanvar ayında ABŞ prezidenti Vudro Vilson 14 maddədən ibarət sülh şərtlərini irəli sürdü.

1918-ci ildə cəbhədə vəziyyətin daha da gərginləşdiyi bir vaxtda Osmanlıda “müharibədən çəkilmək”, “bir an öncə tək tərəfli sülh arama” cəhdləri görünməyə başladı. Bu dövr hadisələrindən bəhs edən Türkiyənin Milli Qurtuluş savaşı üzrə araşdırmaçısı, tarixçi Səbahəttin Selek “Anadolu qarşındurması” adlı tədqiqatında qeyd edir ki, “Sədrəzəm Tələt Paşanın təşəbbüsü, 7-ci Ordu Komandanı Mustafa Kamal Paşanın xəbərdarlığı, Sarıqamış faciəsi, Kanal macərası müharibənin məğlubiyətə doğru sürükləndiyini açıq şəkildə göstərirdi” [13, 36]. Osmanlının müttəfiqlərinin də artıq bu gerçəkləri anladıklarının nəticəsidir ki, Almaniya müttəfiqlərinin ayrı-ayrılıqda müharibədən çıxmasını önləmək məqsədilə “sülh təklif etmək üçün əlverişli zaman seçilməsini” təklif edirdi. Nəhayət, 29 sentyabrda sülh istəməkdən başqa çarə qalmadığını qəbul edərək, 5 oktyabrda Almaniya və Avstriya-Macaristan İsviçrənin, Osmanlı isə İspaniyanın vasitəçiliyi ilə ABŞ prezidenti Vudro Vilsona sülh təklifi ilə müraciət etdilər. V.Vilsondan cavab gəlmədiyini görə Osmanlı bir də İngiltərəyə sülh təklifi ilə müraciət etdi. Lakin bu təklif də “komandanla görüşün” deyilərək, rədd edildi [13, 38-40].

24 oktyabrda Bahriye naziri (Hərbi-dəniz donanması naziri) Ordu komandanı Rauf bəy, Hariciye Nezareti Müsteşarı (Xarici İşlər müşaviri) Reşat Hikmet bəy və Kurmay Yarbay (heyət polkovniki) Sadullah bəydən ibarət Türk nüma-

yəndə heyəti Mudrosa yola düşdü. Tarixçi Sebahettin Selek Aqamemnon görüşmələrinə Türk heyətinin katibi olaraq qatılan Ali Türkgəldiyə istinadən, nümayəndə heyətinə verilmiş 8 maddəlik təlimat haqda məlumat verir [13, 43]. Mudros atəşkəs görüşmələri ilə bağlı ingilis mətnlərini araşdırmış digər Türkiyə tarixçisi Tolğa Başak isə danışıqlarda həmin təlimata baxılmadığını bildirir [15, 60].

Mudros atəşkəs müqaviləsi Limni adası Mudros limanında Aqamemnon döyüş gəmisində imzalandı. Müqavilənin imzalanması ilə bağlı heç bir ilkin şərtlər irəli sürülmədiyinə, qeydsiz-şərtsiz təslimiyyət olduğuna görə, Osmanlı de-fakto məhv edən anlaşma kimi də dəyərləndirilir. Eyni zamanda, Mudros müqaviləsinin həmçinin müharibənin son dövrlərində Müttəfiq dövlətlər arasında ilk önəmli maraqlar toqquşması olduğu da qeyd edilir [17, 110]. Belə ki, müqavilə Osmanlı və İngiltərə arasında imzalandığına görə, son mətndə Fransa ilə İngiltərə arasında əvvəlcədən razılaşdırılaraq müqavilə mətninə daxil edilmiş bir sıra qərarların dəyişdirildiyini görmək mümkündür.

Mudros müqaviləsi ordu, müttəfiqlərə veriləcək güzəştlər, onların işğal edəcəkləri bölgələr, boğazlar, diplomatik məsələlər, nəqliyyat, rabitə və s. məsələləri müəyyənləşdirən 25 maddədən ibarət idi. Müqavilənin bütün mahiyyətini əks etdirən 2 maddə olduğu qeyd edilir: bunlar 7-ci və 24-cü maddələrdir. 7-ci maddə “Müttəfiq dövlətlərin təhlükəsizliyinə hədələrin ola biləcəyi halda, təhlükə olan bölgələri işğal etmək ixtiyarını” verirdi. 24-cü maddəyə görə, “6 erməni vilayətindən hansısa birində” qarışıqlıq baş verədisə, müttəfiqlər bu vilayətləri işğal edə bilərdilər. Beləliklə, Mudros atəşkəs müqaviləsi sadəcə məğlubiyyət və tərkisilah haqda müqavilə deyil, müttəfiqlərin özləri tərəfindən çox asanlıqla həyata keçirilə biləcək hər hansı bəhanəni əsas gətirərək, Osmanlıın istənilən ərazisini işğal etmək haqqı verən bir sənəd idi [17, 111].

Mudros müqaviləsinin 25-ci maddəsində “Müttəfiqlərlə Osmanlı arasında “düşmənçilik hərəkətlərinə” 31 oktyabr 1918-ci il tarixdə yerli vaxtla güntorta saatlarında son verilməlidir” yazılmasına baxmayaraq, müttəfiqlər müqavilənin 7-ci maddəsini əsas gətirərək “gec qalmadan” Osmanlıın müxtəlif bölgələrini işğal etməyə başladılar; onların təzyiqləri ilə Sultan 2 gün sonra Məclisi-Məbusanı tətilə göndərdi; Müttəfiqlər tərəfindən həbs edilən deputatlar Malta adasına sürgün edildilər və s. [Ətraflı bax: 13, 189-199; 17, 112].

Atəşkəsin ilk günlərindən həmçinin 1915-ci il tarixli “Sevk və İskan Kanunu” ilə köç etdirilən ermənilər şərtlərin onların xeyrinə dəyişəcəyi ümidi və Fransanın yardımı ilə Kars, Sarıqamış və Ağrı bölgələrinə geri qayıtmağa başladılar. Çox maraqlıdır ki, geri qayıtdılar və türklərlə birlikdə yaşamaq niyyətində olmadıqlarını da açıq-aşkar nümayiş etdirməkdən çəkinmədilər. Baş verməkdə olan hadisələrin qarşısını almaq üçün Osmanlı hökuməti tərəfindən bir sıra addımlar atıldı ki, onlardan biri kimi 11 noyabr 1919-cu ildə “Anadoluda erməni əhalinin sayını artırmaq üçün Amerika və s. yerlərdən Adanaya olan mühacirlərin durdurulması və təfərrüatı haqqında” ümumi təlimat qəbul edildi [16, 976].

Mudros Atəşkəs müqaviləsi adından da göründüyü kimi, “hərbi əməliyyatlara son qoyan müvəqqəti saziş” olmalı idi. Belə ki, beynəlxalq hüquq qaydalarına əsasən [19], atəşkəs dövründə hərbi vəziyyət davam edir, tərəflərin “müharibə hüququ” qüvvədə qalır. Müharibə atəşkəs müqaviləsi imzalanmış dövlətlər arasında qəti qərarların əks olunduğu sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatır və hökumətlər tərəfindən təsdiq edilməsindən sonra qüvvəyə minir. Bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Mudros barışığı ilə Osmanlını tərki-silah etmiş Müttəfiq dövlətlərin atəşkəsin imzalanmasından sonra Osmanlının bütün tələblərə əməl etməsinə baxmayaraq, həmçinin sülh müqaviləsinin imzalanmasını gözləmədən Osmanlı ərazilərini dərhal işğal etməyə başlamaları beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulması demək idi.

Sevr müqaviləsi (10 avqust 1920-ci il) və ya Türkiyənin “indidən öhdəsinə götürdüləri”. Müttəfiqlər məğlub dövlətlərlə ilk sülh müqaviləsini 28 iyun 1919-cu ildə Versalda Almaniya ilə, ikincisini isə 10 avqust 1920-ci ildə Sevrdə Osmanlı ilə imzaladılar. Məclisi-Məbusanı toplamaq mümkün olmadığına görə, 20 iyul 1920-ci ildə hökumətdə müzakirələr keçirildi, ardınca 22 iyul 1920-ci ildə Sultan Şura-yi Səltənəti topladı, müqavilənin imzalanıb-imzalanmamalı olduğu haqda məsələ müzakirə edildi və imzalamaq haqda qərar verildi. 10 avqust 1920-ci ildə Sevrde imzalanmış müqavilə bir tərəfdən Britaniya imperiyası, Fransa, İtaliya və Yaponiya, Ermənistan, Belçika, Yunanıstan, Hicaz, Polşa, Rumıniya, Serb-Xorvat-Sloven dövləti və Çexoslovakiya; digər tərəfdən Osmanlı arasında imzalanmışdı. Müqavilə sərhədlər, boğazlar, milli azlıqlar, hərbi, maliyyə və bir çox digər məsələlərə aid 443 maddədən ibarət idi. Ümumən dəyərləndirilərkən qeyd edilməlidir ki, müqavilədə Osmanlının bu müqaviləni imzalayacağı andan – yəni, “indidən öhdəsinə götürdüyü” - bir çox məsələlər möcud idi (məsələn, İstanbulla bağlı, kürd məsələsi ilə, erməni məsələsi ilə və s. bağlı). Bir sıra araşdırmaçıları bu yanaşma tərzini “boş kağızı imzala” tərzini olaraq dəyərləndirirlər ki, bu fikirlə tamamilə razılaşdığımızı qeyd etməyi lazım bilirik.

Yeri gəlmişkən, kürdlərin türklərin Milli Qurtuluş Savaşında onlarla birlikdə iştirakı ilə bağlı bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Müqavilədə Osmanlı ərazisində yaşayan kürdlərə veriləcək muxtariyyətin cənub sərhədləri 62-ci maddə ilə müəyyənləşdirilsə də, şimal sərhəddi haqda heç bir söz deyilmirdi. Çünki bu sərhəd yaradılması nəzərdə tutulan digər bir dövlətin – Ermənistanın cənub sərhəddinin necə müəyyənləşdiriləcəyi ilə əlaqəli idi. 89-cu maddə ilə bu məsələnin müəyyənləşdirilməsi ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun ixtiyarına verilmişdi. Vudro Vilson öz növbəsində 22 noyabr 1920-ci ildə Müttəfiqlərə göndərdiyi sənəddə, Sevr müqaviləsində təklif edilən şərtlər daxilində Ermənistanı Qara dənizə çıxış imkanı verəcək qədər ərazi verilməsini, lakin ərazinin hərbiçilərdən təmizlənməsinə ehtiyac olmadığını qeyd etdiyi təklifi irəli sürəcəkdə. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, məhz kürdlərə veriləcəyi vəd edilən muxtariyyət və müstəqillik, həmçinin sərhəd məsələlərindəki bu qeyri-müəyyənləşmələr onların türklərin Milli Qurtuluş savaşında iştirakını

şərtləndirən əsas səbəblər olmuşdur [17, 130-131].

Müqavilədə Ermənistan dövlətinin yaradılması ilə bağlı bir məqamı da qeyd edək. Sevr müqaviləsinin 88-93-cü maddələri ilə yaradılması nəzərdə tutulan dövlətin ərazisi 1916-cı il tarixdə İngiltərə ilə Fransa arasında imzalanmış olan gizli Sayks-Pikot müqaviləsində Rusiya ərazisi olaraq göstərilirdi. Lakin 1917-ci ildə bölgəviçlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiyanın müharibədən çıxması və kommunizmin yayılma təhlükəsi qarşısında Müttəfiqlər bu yayılmanın qarşısını ala biləcək tampon bir dövlət olaraq Ermənistanın əvvəllər Rusiya üçün nəzərdə tutulmuş bu bölgədə yaradılması məsələsini gündəmə gətirdilər. Və Türkiyə növbəti dəfə bu qərarı qəbul edəcəyini *“indidən öhdəsinə götürmüş olurdu”*. Sevr müqaviləsi ümumilikdə, Sayks-Pikot müqaviləsinin şərtləri əsasında hazırlanmışdı. Osmanlıların “Səlcuqlu və Osmanlı dövrlərində” ələ keçirdikləri torpaqların geri alınması, ərəb və avropa mülklərinin bölüşdürülməsi müqavilənin əsas hədəflərdən biri idi. Sevr müqaviləsinə görə həmçinin azlıqlara çox geniş hüquqlar verilir, Boğazlar Antanta dövlətlərinin istifadəsinə keçir, iqtisadiyyat xaricdən asılı olurdu və s. Sevr müqaviləsi təsdiqlənməmiş qaldı. Yunanıstandan başqa heç bir dövlət onu təsdiqləmədi. Hədisələr o qədər sürətlə dəyişirdi ki, buna imkan tapmaq mümkün olmadı. Sevr müqaviləsinin şərtlərinin ağırlığı müəyyən mənada Anadoluda Milli Qurtuluş savaşının alovlanmasını, daha güclü müqavimət hərəkatına çevrilməsini asanlaşdıran səbəblərdən biri oldu. İsmət İnönü də Milli Qurtuluş savaşını “Sevrə imzalanmış edam fərmanına başqaldır” olaraq dəyərləndirirdi [20, 6].

Sevr müqaviləsinə əsasən Osmanlı imperiyasının paylaşılması

Türkiyə tarixçisi İlber Ortaylı Sevr müqaviləsi haqda danışarkən qeyd edir ki, Sevr müqaviləsində türklər milli varlığı qaliblərin dəyişən siyasət və çəkişmələrində müzakirə mövzusu olan bir millət olaraq görülürdülər. Lakin bu məsələ onların düşündüyü kimi olmadı. 19 avqust 1920-ci ildə Ankarada Türkiyə Böyük Millət Məclisi Sevr müqaviləsini tanımadığını elan etdi. Şurayi Səltənətdə Sevrin imzalanmasına səs verənlər, müqaviləni imzalayanlar

vətən xaini elan edildilər... Sevr müqaviləsi dünya müharibəsindən sonra yırtılan tək anlaşma oldu. Türkiyə digər məğlub dövlətlər kimi, bu ədalətsiz müqaviləni qəbul etmədi” [10].

Azərbaycan tarixçisi Məmməd Fətəliyev qeyd edir ki, müqavilə Türkiyəyə münasibətdə müttəfiq dövlətlərin niyyətlərinin yalnız “sözdə ifadəsi” olaraq qaldı. Məsələnin maraqlı cəhəti odur ki, Fransa ictimaiyyəti də Sevr müqaviləsini qəbul etmir, ədalətsiz olduğunu, bu müqavilənin Fransanın da mənafeələrini qorunmadığını bildirirdi [6, 141-143].

Sevr müqaviləsi rəsmi olaraq hüquqi cəhətdən Osmanlının bölüşdürülməsini təsdiq edən, faktiki olaraq isə onun suverenliyini ləğv edən bir müqavilə idi. İmzalanmasına rəğmən, heç İstanbul hökuməti tərəfindən də təsdiq edilməmiş qalan Sevr müqaviləsi ölkədə faktiki güc sahibi olan Ankara hökuməti tərəfindən tanınmadı, nəticədə uzun sürən mübarizədən sonra 1923-cü il iyulun 24-də Lozanna müqaviləsi ilə əvəzlənmiş oldu. Lozannada isə qalib dövlətlər artıq məğlub bir dövlətlə deyil, onlarla dirəniş savaşının qalibi olmuş bir dövlətlə bərabər şərtlər altında razılığa gəlməyə məcbur qaldılar.

Mudanya barışıq sazişi (11 oktyabr 1922-ci il). 1919-1922-ci illərdə davam etmiş Anadolu Milli Qurtuluş savaşı Mudanya barışıq sazişinin imzalanması ilə başa çatdı. Türk ədəbiyyatlarında buna “silah buraxma sözləşməsi” də deyilir. Diqqət yetirilməli olan məsələ odur ki, müqavilə əslində bir-birləri ilə savaşan Türkiyə ilə Yunanıstan arasında deyil, Milli Qurtuluş savaşının həqiqi tərəfləri arasında imzalandı: Türkiyə tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisi adından Qərb Cəbhəsi komandanı İsmət Paşa, Müttəfiqlər tərəfdən İngiltərə adından general Harrington, Fransa adından general Charpy, İtaliya adından general Mombelli. Yunanıstan tərəfdən general Mazarakis müqaviləni imzalama səlahiyyətinin olmadığını bildirərək, sazişi imzalamamışdı. Yalnız İngiltərə təmsilçisi general Harringtonun müdaxiləsindən 3 gün sonra, yəni oktyabrın 14-də Yunan təmsilçisi Sinopulos barışığa qatıldığını Müttəfiqlər vasitəsilə Türkiyə hökumətinə bildirmişdi. Sözləşmə 1922-ci il oktyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə qüvvəyə minmiş, Türkiyə-Yunanıstan savaşına son verilmişdi [1, 61; 11, 107].

Görüşlər Türk ordusunun İstanbul və Trakiyaya hücumu hazırladığı şəraitdə başladı. Buna qədər Müttəfiq dövlətlər 1921-ci ilin fevral və mart aylarında, həmçinin 1922-ci ilin qış aylarında Anadolu hərbinə son vermək və Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzalamaq üçün təşəbbüslər etmişdilər. Özəlliklə, 1921-ci ilin əvvəllərində Yunan ordusunun uğursuz hücum cəhdinin ardınca geri çəkilməsi, TBMM-nin Rusiya ilə müqavilə imzalanması istiqamətində apardığı danışıqlar Müttəfiq dövlətləri Şərqi məsələsinə yeni bir həll yolu axtarmaq məcburiyyəti qarşısında qoydu və onlar Londonda bir konfransda görüşməyə qərar verdilər [14, 558]. Lloyd Corcun “sülh yaratmaq” məqsədilə toplandığını dediyi konfransda daha çox türklərə qarşı müharibədə necə qalib gəlməyin mümkün ola biləcəyi haqda müzakirələr aparıldı. Konfrans iştirakçısı dövlətlər 23 fevralda Türk nümayəndə heyətini dinləmək üçün toplandıqlarında, Lloyd

Corc sözü İstanbul nümayəndə heyətinin rəhbəri Tevfiq Paşaya verdiyində o, “Söz əsil millət vəkillərinə aiddir. Buna görə Anadolu heyətinə söz verilməsini təklif və rica edirəm” deyə cavab vermişdi. Tevfiq Paşanın bu hərəkətinin 2 baxımdan çox önəmli olduğu haqda fikirlər mövcuddur. İlk olaraq, İstanbul hökumətinin rəhbəri bu hərəkətilə Ankara hökumətini rəsmən tanıdığını və özünün təmsil etdiyi hökumətin Türkiyə haqqında söz sahibi olmadığını açıq şəkildə etiraf etmiş oldu. İkincisi, türk milli hərəkəti rəhbərləri ilə razılaşmaya meyilli olan Fransa və İtaliyanın tərəddüdlərinə son qoyulmuş oldu. London konfransının əhəmiyyəti haqda danışarsaq, qərb dövlətlərinin Ankara hökuməti ilə ilk rəsmi siyasi görüşməsinin olduğunu, həmçinin Ankara hökuməti Xarici İşlər vəkalinin (Hariciyyə vəkili) Fransa və İtaliya ilə ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalamaları üçün zəmin yaratdığını qeyd etmək mümkündür. Ümumilikdə isə, London konfransının heç bir əməli nəticəsi olmadı. Türk nümayəndələri yolda olduqları bir vaxtda Yunan ordusu Anadoluda az sonra uğursuzluqla nəticələnəcək böyük hücumu başladı [14, 563-575].

1922-ci il oktyabrın 3-də İsmət Paşa və Müttəfiq dövlətlərin işğal komandanları Mudanyada bir araya gəldilər. Türkiyə Trakiyanın 1 ay ərzində boşaldılaraq ona geri qaytarılmasını tələb edirdi. Antanta nümayəndələri bu tələbi öz hökumətləri ilə müzakirə etmək üçün ölkələrinə geri qayıtmış, İsmət Paşa isə türk ordusuna İstanbul və Trakiya üzərinə hücumu başlamaq əmrini vermişdi. Türkiyənin qətiyyətini görən müttəfiqlər 11 oktyabrda sazişi imzaladılar. Mudaniya barışığı ilə I Dünya müharibəsindən sonra türklər ilk dəfə Qərb dövlətləri ilə bərabər şərtlərlə müqavilə imzalamış, həm də yenidən Avropa torpaqlarına girmiş oldular. Həmçinin bu görüş Antanta dövlətlərinin Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətini ölkənin yeganə qanuni hökuməti olaraq tanıması demək oldu. Mudanya barışığı Lozanna müqaviləsi imzalanana qədər qüvvədə qaldı. Qeyd edək ki, bunun ardınca Yaxın Şərq siyasətinin iflas etdiyini görən İngiltərənin baş naziri Lloyd Corc vəzifəsindən istefa verdi. İngiltərənin Yunanıstandan istifadə etməklə türkləri Avropadan çıxarmaq, Sultanın idarəçiliyində kiçik, kənardan idarəoluna biləcək bir dövlət yaratmaq planları boşa çıxdı. Bundan sonra İngiltərə ilə Türkiyə arasında mübarizə artıq diplomatik müstəvidə davam edəcəkdi.

Sultanlığın ləğvi. Mudanya atəşkəsi mahiyyət etibarı ilə həmçinin Sultanlığın ləğvini də şərtləndirmiş oldu. Belə ki, Mudanya atəşkəs müqaviləsinin imzalanmasından sonra oktyabrın 19-da İstanbula gələn Refet Paşa İstanbul hökumətinin toplanacaq konfransa qatılmaması və Sultanın Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətini tanıdığını elan etməsini təklif etdi. Lakin İstanbul hökuməti bu təklifi Sultana çatdırmadan rədd etdi. Bundan sonra Refet Paşa eyni təkliflə Sultanla görüşdü, lakin Sultan Vahdəddin də özünün qanuni hökmdar olduğunu və İstanbul hökumətini buraxmayacağını bildirərək, təklifi rədd etdi [4, 426]. Sultanın Ankara hökumətini tanımaması və İstanbul hökumətinin Lozanna konfransına qatılması haqda qərardan sonra TBMM “Barış konfransında fitnə çıxmasın və ikitirəlik yaranmasın” deyə, 1922-ci il noyabrın 1-də Sultanlığı ləğv

etdi. İstanbulun rəsmən işğal edildiyi 16 mart 1920-ci ildən onun “tarixə keçdiyini” bəyan etdi. Xilafət məqamının Türkiyə dövlətinə, xəlifəliyin Osmanlı xanədanına aid olduğunu və xəlifənin TBMM tərəfindən təyin ediləcəyi elan edildi [18]. Sultan Vahdəddin səltənətsiz xilafətin olmayacağını əsas göstərərək, əgər icra yetkisi olmayacaq belə bir xilafətin varlığı qəbul edilərsə belə, özünün bunu qəbul etmədiyini bildirdi [4, 427; 12, 403].

Sultanlıq ləğv edilsə də, Sultanın statusu ilə bağlı məsələ dəqiqləşdirilməmiş qaldı. Məclis qaldırılmış vəsədlər əsasında Sultanın mühakimə olunmasına qərar verdi, lakin mühakimənin hansı yolla olacağı ilə bağlı konkret bir qərar qəbul edilmədi. Qəzetlərdə sultanın xəyanəti ilə bağlı xəbərlər dərc edilir, meydanlarda onun taxtdan imtina etdiyi və hətta ölkədən qaçdığı haqda xəbərlər yayılırdı. Belə bir şəraitdə Sultan Vahdəddin özünün tək qaldığını, qəzetlərdə dərc edilən xəbərlərdə deyildiyi kimi həyatının təhlükədə olduğunu düşünməyə başladı və ölkədən getməyə qərar verdi. Zətən ingilislər bu istiqamətdə lazımlı hazırlıq işləri görmüşdülər. Noyabrın 17-də Britaniya döyüş gəmisi “Malayya” Vahdəddini Maltaya apardı. Maltada onu ingilis kralı adına baş vali qarşıladı. Vahdəddin krala təşəkkür edərək, bir daha taxtdan və xəlifəlikdən istefa etmədiyini bildirdi. Bunun ardınca, 19 noyabrda TBMM Vahdəddini xəlifə titulundan da məhrum edərək, Əbdülməcid Əfəndini xəlifə təyin etdi. Bu xəbəri eşidən Vahdəddin “məni ancaq müvekkil-i zişanım hal ede bilir” demişdi [2, 126]. Beləliklə, altı əsrlik Osmanlı imperiyasının varlığına son qoyuldu.

Lozanna müqaviləsi (24 iyul 1923-cü il). Lozanna müqaviləsi 1922-ci ilin noyabr ayından keçirilməsinə başlanmış Lozanna konfransının yekunu olaraq imzalandı [Bu haqda ətraflı bax: 7; 9]. Lozanna müqaviləsini bir tərəfdən Britaniya imperiyası, Fransa, İtaliya, Yaponiya, Yunanıstan, Rumıniya, Serb-Xorvat-Sloven dövləti, digər tərəfdən Türkiyə imzaladılar [5, 16]. Lozanna müqaviləsində Sevrə gördüyümüz *“indidən qəbul edəcəyini öhdəsinə götürür”* yanaşmasının yerini “anlaşmazlıq halında qərar Beynəlxalq Daimi Ədalət Məhkəməsinə buraxılacaqdır” yanaşmasının aldığını görmək mümkündür [5, 40-44; 17, 135]. Lozannada “tərəflərin danışıq tərzini” əks etdirən həmin dövr karikaturası bu mənada çox maraqlıdır [3, 416].

Ümumilikdə Lozanna müqaviləsində Sevrə Osmanlıya zorla qəbul edilməsinə cəhd edilən bir sıra məsələlərdə dəyişikliklər edildi. Məsələn, Sevr müqaviləsinə əsasən “çox geniş, ayrıcalıqlı” hüquqların verilməsi nəzərdə tutulan milli azlıqlar Lozanna müqaviləsinə görə Türkiyə vətəndaşları hesab edildilər; Sevr müqaviləsi Müttəfiqlərə Osmanlı torpaqlarını işğal haqqı vermişdisə, Lozanna müqaviləsi ilə (Batum, Mosul, Hatay, Boğazlar və s. kimi istisnalar olmaqla) Misak-i Milli sərhədləri əsasən qorunub saxlandı; Sevr müqaviləsi ilə Boğazlar Antanta dövlətlərinin nəzarətinə verildisə, Lozanna müqaviləsinə əsasən rəhbəri Türkiyədən olacaq beynəlxalq bir komissiya yaradılması qərara alındı; Sevr müqaviləsi ilə İstanbul işğal edildisə, Lozanna müqaviləsinə əsasən Türkiyə Böyük Millət Məclisinin idarəçiliyinə verildi; Sevr müqaviləsinə görə I dünya müharibəsi ərəfəsində ləğv edilmiş kapitulyasiyalar geri götürülmüşdisə,

Lozanna müqaviləsi ilə yenidən ləğv edildilər; Sevr müqaviləsinə əsasən Osmanlının şərq sərhədlərində iki yeni dövlətin (Ermənistan və Kürdüstan) qurulması nəzərdə tutulurdusa, Lozanna müqaviləsində “bu dövlətlər” haqda danışılmadı və s. [Bu haqda daha ətraflı bax: 5; 7; 9; 14; 17 və b.]

1920 5 20 — دنگر و تون ایچ — برادر — مانی سنا ایستک بی پروا تو
 فرنگ — شوره بوی عزیز — من حاج اول و مانی انسا ایستک بی پروا تانه مونکو چول

Karagöz, Sayı 1545, 6 Ocak 1923.

Lord Gürzon- Dediklerim kabul edilmezse burada sulhü imza edecek kalem bulunmaz!

Karagöz- Zarar yok azizim, sen sağ ol, sulhü imza edecek kalem bulunmazsa süngü çok!

Lozanna konfransında Türk nümayəndə heyətinin rəhbəri olmuş İsmət İnönünün “bütün dünyanı idarə edən heyətlərin təcrübəli təmsilçilərinə qarşı bir millətin bütün varlığını ortaya qoyaraq verdiyi imtahan” adlandırdığı [20, 10] Lozanna müqaviləsi ilə bağlı son illərdə çox müzakirələr aparılır, bunun qalibiyyət, yaxud məğlubiyyət olduğu haqda müxtəlif arqumentlər irəli sürülür. Hazırki məqalədə bu məsələlərə çox da toxunmadan, özümüzün də razı olduğumuz Mustafa Kamal Atatürkün bu fikrini bir daha xatırlatmağı lazım bilirik: “Lozanda 2-3 ilin deyil, əsrlərin hesabı aparılırdı ... Beynəlxalq hüquqdan kənar tutulmuş, sanki himayə və qorumaya möhtac bir vəziyyətə gəlinmişdi. Keçmişdə edilən səhvlərin günahkarı biz olmadığımızı görə, yüzillərin də bu qədər çətin hesabatları bizdən soruşulmamalı idi. Lakin bu məsələlərdə dünya ilə qarşı qarşıya gəlmək bizim üzərimizə düşdü ... konfransda istədiklərimiz bizim haqlarımız idi. Haqqımızı müdafiə etməyə qüvvətimiz və qüdrətimiz var idi. Ən böyük qüdrətimiz isə bizim xalqımızın bizə olan inamı və bizi dəstəkləməsi idi... Lozan sülh müqaviləsi bizim şanıma yaraşan bir müqavilə idi. Həqiqətən də, bizim 4 illik şərəfli istiqlal savaşımız millətimizin şanına uyğun bir müqavilə ilə nəticələnmişdi” [8, 535].

Lozanna müqaviləsinə əsasən Türkiyənin sərhədləri

Ümumilikdə Türkiyə üçün I dünya müharibəsini bütün mənalarda tamamlayan Lozanna müqaviləsinə bir qədər geniş çərçivədə baxarsaq mütləq qeyd edilməli olan bir məsələ var: Lozanna istisna olmaqla bütün digər müqavilələr qalib dövlətlər tərəfindən məğlub dövlətlərə zorla qəbul etdirilmişdir ki, bu da öz növbəsində həmin dövlətlərin yeni dünya müharibəsini başlamalarına gətirib çıxarmışdı. Lozanna müqaviləsində isə tərəflərin öz iradələrini imkanları daxilində bir-birlərinə bərabər şəkildə qəbul etdirdikləri görünməkdədir. Bu müqavilədə tərəflər bir-birinə güzəştə getməyi gözə almalı olmuşdular.

Nəticə. Son olaraq qeyd edək ki, I dünya müharibəsinin yekunu olaraq Osmanlı imperiyası İttifaq dövlətləri ilə 2 atəşkəs, 2 sülh müqaviləsi imzalamışdır. Bu müqavilələrin təhlili aşağıdakı nəticələrin doğru olduğunu qəbul etməyə kifayət qədər əsas verir:

1) Osmanlı imperiyasının müharibədən çıxdığını təsdiq edən Sultan hökuməti ilə imzalanmış atəşkəs və sülh müqavilələrinin (Mudros (1918) və Sevr (1920)) digər məğlub dövlətlərlə imzalanmış müqavilələrlə müqayisədə ən ağır şərtlə müqavilələr hesab edilməsi əsassız deyil. Həmçinin, bu müqavilələrin imzalanmasından sonra qalib dövlətlərin davranışlarını beynəlxalq hüquq qaydalarının pozulması hesab etmək mümkündür.

2) Sultan hökuməti tərəfindən imzalanmış Sevr müqaviləsi təsdiq olunmamış qaldı və ölkə daxilində faktiki olaraq ikihakimiyyətliyin yaranmasına, Kuvay-ı Milli hərəkatının başlanmasına səbəb oldu.

3) Mustafa Kamal Paşanın təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə qurulmuş olan Milli Qurtuluş hökumətinin fəaliyyəti nəticəsində, qalib dövlətlərlə fərqli şərtlərlə atəşkəs və müqavilələr imzalanmış (Mudanya (1922) və Lozanna (1923)) və onlar müasir Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnmişdir. Lozannada qalib dövlətlər artıq məğlub dövlətlə deyil, onlarla dirəniş savaşının qalibi olmuş bir dövlətlə bərabər şərtlər altında razılığa gəlməyə məcbur qalmışdılar. Mudanya atəşkəsindən sonra həmçinin Türkiyə Böyük Millət Məclisi öncə 600 ildən artıq mövcud olmuş Osmanlı səltənətini ləğv etdi. Lozanna

müqaviləsindən bir qədər sonra isə, 1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıldığı elan edildi.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, hazırda dünyada cərəyan edən ümumi hadisələr fonunda “tarixin təftişi“ cəhdlərinin artdığı bir zamanda, haqqında bəhs edilən məsələlərlə bağlı da müxtəlif yanaşmaların, bir çox hallarda hətta tamamilə əks fikirlərin meydana çıxmasını mümkün hesab edirik, lakin bütün bunlar ümumilikdə baş vermiş hadisələrin mahiyyətini, onların Türkiyə tarixində, həmçinin ümumdünya tarixində yerini və əhəmiyyətini dəyişmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. 1922 Mudanya Silah Bırakışımı Sözləşməsi / Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. I. Cilt (1920-1945) / İsmail Soysal. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s.61-66. // https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/4-1922_Mudanya.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
2. Alderson A.D. The Structure of the Ottoman Dynasty. London, Oxford University Press, 1956, 186 (252) p. // <https://ia801609.us.archive.org/24/items/in.ernet.dli.2015.69864/2015.69864.Structure-Of-The-Ottoman-Dynasty.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
3. Atatürk Dönemi Dış Politikası II. Editörler: Ersin Müezzinoğlu, İsmail Şahin. I Baskı. İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2018, 436 (56) s. // https://www.academia.edu/38916659/Lozan_Antla%C5%9Fmas%C4%B1n%C4%B1n_Karikat%C3%BCrlere_Yans%C4%B1mas%C4%B1 [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
4. Cevdet Küçük. Mehmed VI (1861-1926). Son Osmanlı padişahı (1918-1922) / TDV İslam Ensiklopedisi, Cilt 28. Ankara, TDV, 2003, s.422-430. // <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/28/C28009245.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
5. Düstur. Üçüncü tertip. Cilt 5. 11 ağustos 1339 – 19 teşrinievvel 1340. Başvekalet Müdevvenat Müdriyeti tarafından tab'ettirilmiştir. İstanbul, Necmi İstikbal Matbaası, 1931, 357 s. // <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
6. Fətəliyev M.B. Türkiyə məsələsi və Böyük dövlətlər beynəlxalq konfranslarda: Sevr müqaviləsi. Bakı: Sabah, 2017, 157 s.
7. Fətəliyev M.B. Türkiyə, Yunanıstan və Böyük dövlətlər Lozan konfransında. Bakı: Elm, 2013, 234 s.
8. Gazi Mustafa Kamal. Nutuk. Birinci Basım. Ankara, Kaynak Yayınları, 2015, 735 s. // https://sarizeybekokullari.com.tr/Mustafa_Kemal_Ataturk-Nutuk.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
9. Güncel Tartışmalar İşığında Lozan. İstanbul, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 2017, 133 s.
10. İlber Ortaylı. Yırtılan Antlaşma: Sevres / İstanbul Şehir University Repository // <https://core.ac.uk/reader/95045944> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
11. Osmanlıdan İşğal Yıllarına Mütarekeden Cumhuriyet Günlerine Mudanya. Hazırlayan Dr. Zeynep Dörtok Abacı. Bursa, Gaye Kitabevi, 2008, 107 s. // <https://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/pdf/kkkkkemalarimakale/Mudanya-DoguTrakya.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
12. Recep Çelik. Son Halife Adbülmecid Efendinin Sürgün Yıllarındaki Siyasi Faaliyetleri // Mavi Atlas, 5(2), 2017, s.402-423. // <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/362144> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
13. Sabahattin Sele. Anadolu İhtilalı. Cilt I. İstanbul, Kastan Yayınları, 1987, 387 s. // https://turuz.com/storage/users/bey-1395/1260-1-Anadolu_ixtilali-Sabahattin_SELEK-istanbul-1987-387s.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]

14. Sabahattin Selek. Anadolu İhtilalı. Cilt II. İstanbul, Kastas Yayınları, 1987, 766 (364) s. // https://turuz.com/storage/users/bey-1395/1260-2-Anadolu_ixtilali-Sabahattin_SELEK-istanbul-1987-364s.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
15. Tolğa Başak. Mondros Mütarekesi Görüşmelerine İlişkim İngiliz Kayıtları ve Görüşmelerle İlgili Degerlendirmeler // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 2018, Cilt XVIII / Özel sayısı, s.5-71. // https://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2018/11/1_Tolga-Basak.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
16. Turan Akkoyun. Mondros Ateşkesi'nin Türklüğün Dünyadaki Konumuna Etkisi / Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler Ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 24-26 Ekim 2018, Kahramanmaraş. Cilt II. Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, s.957-986.
17. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt I: 1919-1980. Editör: Baskın Oran. 15. Baskı. İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, 900 s.
18. “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hukuku hakimiyet ve hükümrânının mümessil hakkısı olduğuna dair” 308 nömrəli 1 noyabr 1922-ci il tarixli qərar. // https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/karartbmmc001/karartbmmc00100308.pdf [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
19. Yoram Dinstein. Armistice / Oxford Public International Law. Encyclopedia entries, Article last updated: September 2015. // <https://opil.oup.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e245> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]
20. Zafer Toprak. Lozan'dan Cumhuriyet'e İsmet İnönü. Ankara, İnönü Vakfı, 2013, 11 s. // <https://www.ozelburoistihbarat.com/Content/images/archive/tarih-lozandan-cumhuriyete-ismet-inonu-0da68113-4e1e-49dd-87ca-7645dcd2d97e.pdf> [Müraciət tarixi: 17.05.2020]

ДОГОВОРЫ МЕЖДУ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И ГОСУДАРСТВАМИ АНТАНТА В 1918-1923 гг.. УПРАЗДНЕНИЕ СУЛТАНАТА

С.Ф.РУИНТАН

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются соглашения, подписанные между государствами-победителями и Османской империей с момента окончания Первой мировой войны до образования Турецкой Республики. Анализируются их сущность и последствия. Рассматриваются только те договоры о прекращении огня и мирные договоры, которые подписаны между союзными государствами и Османской империей (Мудросское (1918) и Муданийское (1922) перемирия, Севрский (1920) и Лозаннский (1923) договора). Договоры, подписанные с отдельными государствами в рамках Национально-освободительной войны, не рассматриваются.

Ключевые слова: Первая мировая война, Антанта, Османская империя, Мудросское перемирие, Севрский мирный договор, Муданийское перемирие, Лозаннский мирный договор, упразднение султаната

TREATIES BETWEEN ALLIED STATES AND THE OTTOMAN EMPIRE IN 1918-1923. ABOLITION OF THE SULTANATE

S.F.RUINTAN

SUMMARY

The article examines and analyzed the agreements signed between the Allies and the Ottoman Empire from the end of the First World War to the formation of the Turkish Republic. Considered only contracts signed between the allied states and the Ottoman Empire (Mudros (1918) and Mudanya (1922) Armistices, Sevres (1920) and Lausanne (1923) Treaties). Treaties signed with individual states in the framework of the Turkish National Liberation War are not considered.

Keywords: World War I, Allied states, Ottoman Empire, The Armistice of Mudros, The Treaty of Sevres, Armistice of Mudanya, Treaty of Lausanne, abolition of the sultanate